

4. Власенко Д. Й. Проблема істотних "маркерів" при визначенні рівня політичної стабільності-нестабільності у суспільстві / Д. Й. Власенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Питання політології. – 2010. – Вип. 16. – С. 70 – 76.
5. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – Т. 1. – М.: Госвоениздат, 1936. – 240 с.
6. Шаповаленко М. В. Стабільність політична / М. В. Шаповаленко // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С. 631-632.

Попсуєнко Л. О., НУ "ОЮА"

СУТНІСНО-ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОДЕКСУ ФЕОДОСІЯ

Кодификация права, проведенная в Восточной Римской (Византийской) империи в первой половине V века является наиболее грандиозным и интересным из мероприятий по усовершенствованию правовой системы этого государства. Тут был создан первый официальный свод законов – Кодекс Феодосия – важнейший памятник византийского права. Статья посвящена содержательному анализу Кодекса Феодосия.

The codification of the right lead in East Roman (Byzantine) empire in the first half of the fifth century is the most dramatic and interesting of actions on legal system improvement of this state. Here the first official code of laws – the Theodosian Code – the major monument of the Byzantine right has been created. The article is devoted to pithy analysis of the Theodosian Code.

Останнім часом відбувається зростання інтересу до історико-правових досліджень, що допомагають встановити характер та тенденції трансформації права у процесі історичного розвитку людства, а відтак – з'ясувати закономірності його розвитку, котрі мають бути враховані у сучасних умовах [8, с. 2].

Оскільки Україна належить до Східноєвропейської (Візантійської) локальної цивілізації [9, с. 210] то саме досвід розвитку права цієї правової системи може виявитись корисним для усвідомлення генетичного коріння багатьох інститутів нашого права, встановлення можливих перспектив його розвитку, використання здобутків та врахування недоліків проведення тих чи інших заходів по вдосконаленню правової системи, найбільш грандіозним і цікавим із яких

є кодифікація права, проведена у Східній Римській (Візантійській) імперії у першій половині V ст. Тоді був створений перший офіційний збір законів – Кодекс Феодосія, який вважається важливою пам'яткою візантійського права, оскільки своїм змістом та основними положеннями об'єктивно відображав ті історичні умови, в яких розвивалася нова держава, а також слугував нормативним підґрунтям для її наступного розвитку.

Різні важливі аспекти даної проблематики у різні часи висвітлювали в своїх працях такі відомі вітчизняні науковці як А. В. Коптев, Г. Є. Лебедева, Є. Е. Ліпшиць, І. А. Покровський, Є. О. Харитонов та ін.

Велика кількість імператорських конституцій, що накопичилися протягом століть, зумовила необхідність їхньої кодифікації. Спроби таких кодифікацій мали місце ще у часи існування єдиної Римської імперії, коли були створені Кодекс Григорія (Грегоріана) і Кодекс Гермогеніана. Однак і перший, і другий були неофіційними збірками конституцій. До того ж вони не вдовольняли потреби нової правової системи, що формувалася у Східній Римській (Візантійській) імперії.

У зв'язку з цим, у V ст. була проведена кодифікація права, організована східноримським (візантійським) імператором Феодосієм II, яка є не тільки першою офіційною кодифікацією імператорських конституцій, але й за хронологічними та географічними координатами була ближчою до Східної Римської імперії за усі попередні.

Імператор Феодосій у Вступі до Кодексу так характеризував законодавство та обґрунтував необхідність кодифікації: "Коли ми поглянемо на величезну кількість книг, різні способи процесу і складність юридичних справ, далі – на величезну масу імператорських постанов, які начебто оповиті покровом туману, темряви, що не допускає людський розум до їхнього пізнання, ми відчуваємо, що ми зустрічаємося з дійсною потребою нашої доби і що, розсіюючи темряву, ми дали світло законам шляхом короткого (стисло) їх зберігання" [12, с. 95].

У 428 р. Феодосій II призначив комісію з 8 осіб, на яку було покладено два завдання: по-перше, зібрати докупи усі конституції від Костянтина до сучасних, у тому числі застарілі й скасовані, щоб ця збірка могла служити основою для навчання правників; по-друге, для практичного застосування скласти збірку чинних конституцій, додавши до них витяги з консультацій та трактатів юристів, щоб таким чином поєднати в одному зібранні обидві

частини дихотомічного права. Тут привертає увагу та обставина, що відлік іде від початку існування Східної Римської імперії. І хоча це часто пояснюють тим, що свою кодифікацію Феодосій II розглядав як доповнення до Кодексу Грегоріана та Кодексу Гермогеніана, думається, що насправді він цілком свідомо обрав точкою відліку початок формування Візантії та її права [2, с. 250].

Оскільки робота комісії тривалий час не давала очікуваних результатів, у 435 р. було утворено нову комісію, яка складалася вже з 16 осіб, під головуванням головного імператорського юридичного радника Антиоха. Перед цією комісією було поставлено уже більш скромне завдання: кодифікувати імператорські конституції, створені після Костянтина, при цьому було дозволено "видаляти зайві слова (в законах) і додавати необхідні, усувати двозначності і виправляти невідповідності" [13].

На цей раз робота відбувалася набагато успішніше і за два роки її було завершено, а 15 лютого кодекс було затверджено Імператором [7, с. 230-231]. Дата 15 лютого називається більшістю сучасних дослідників. При цьому ця дата справедлива для Східної імперії, а у Західній імперії називається інша – 1 січня 439 р. Однак Б. Сіркс піддає сумніву цей факт для Західної імперії [14, с. 276]. Зазвичай утвердження Кодексу Феодосія на Заході вбачають у *Gesta Senatus urbis Romae*, що з легкої руки Т. Моммзена називається *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando* [15, с. 1-4]. *Gesta* присвячена засіданню римського Сенату 25 грудня 438 р., на якому префект преторія Італії Ахілій Глабріон Фауст представив Кодекс Сенату Рима. Із цього часу він використовувався у Західній імперії як офіційний. Сіркс вважає, що визнання його авторитету відбулося так само, як і для кодексів Грегоріана та Гермогеніана, що довгий час були неофіційними збірками імператорських конституцій [14, с. 284-286]. На його думку, лише у 443 р. видана Валентиніаном III конституція *Quantum consulente* підтвердила сенатусконсульт 25 грудня 438 р. Але вона просто надавала посадовим особам *constitutionarii* виключне право видавати копії Кодексу на Заході.

Робота комісії Антиоха полягала перш за все у зборі імператорських постанов, які протягом століття розсилалися у всі кінці Імперії. Тексти отримувались з різних місць: з архівів центральних відомств, префектур, юридичних шкіл, приватних колекцій і листів. Не завжди вдавалося виявити аутентичний текст. Іноді в місцевих канцеляріях за нього видавалися інтерпретації

імператорських постанов місцевою владою і навіть просто фальсифікації. У імператорські едикти, мабуть, іноді інтерполювалися ті положення, які влаштували місцеву владу. Вищі посадові особи (наприклад, префект преторія), до яких прямували конституції, що містили загальні положення, мали право видавати власні, що мали місцеве поширення, трактування імператорських законів. Юристи Феодосія, мабуть, витратили чимало сил на їх перевірку і виправлення. Сучасні дослідники виходять з і так зрозумілого уявлення про те, що основним завданням комісії Антиоха був збір всіх *leges generales* і *edictales*, що застосовувалися з 312 р. незалежно до територіальних обмежень їх дії. Метою такої роботи було покласти край безладу в судах і адвокатських конторах, що відбувався внаслідок незрозумілості у відношенні обсягу дії імператорських конституцій та сумнівів в їх текстуальній достовірності, щодо едиктів, які знаходилися в обігу. Творці Кодексу Феодосія не прагнули вирішувати юридичних контроверз, не позначили основних принципів розвитку права, не організували зібраний матеріал у систему, не підсумували найбільш важливі юридичні джерела в єдиний документ, який отримав би вищий авторитет ключового розділу права. Але здається, що при цьому не береться до уваги та обставина, що Кодекс Феодосія був складовою частиною системи, до якої крім нього та двох Кодексів епохи Діоклетіана входили ті твори юристів класичної епохи, які мали повсюдне поширення. Як збірник законів, Кодекс виступав доповненням завершення тієї системи класичного права, яка продовжувала використовуватися на практиці. Можливо, тому імператори V ст. називали продукт діяльності Феодосія II – *Theodosianum corpus*.

Кодекс Феодосія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Костянтина Великого, аж до появи *Corpus Iuris Justiniana*, цілком слушно можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів. Кодекс Феодосія проголошено як на Сході, так і на Заході імперії від імені обох імператорів – Феодосія II і Валентиніана III [4, с. 52].

Таким чином, прийняття Кодексу Феодосія мало під собою певні чинники. Пізньоантичне суспільство, оформлене реставраторськими заходами Діоклетіана, дуже скоро виявило свої якісні розбіжності із суспільством Ранньої імперії. З початку IV ст. римські правові норми стали реально застосовуватися по відношенню

до мешканців провінцій не як до peregrini, а як до громадян, більшість з яких хоча й отримали римське громадянство у 212 р., але протягом III ст. далеко не завжди могли використовувати права і можливості, що ним надавалися. Створювались умови для певних соціально-правових змін, перш за все, для відступу від класичних зразків самого римського права, для його вульгаризації. Застосування римського права в середовищі народів з іншими правовими традиціями, навіть при тому, що останні повністю ігнорувалися римлянами, не могло не спричинити впливу якщо не на форму, яка залишалась римською, то на сутність правових відносин. Особливо сильним цей вплив був у сферах колишнього елліністичного світу. Елліністичні правові традиції, що виникли на античному підґрунті грецького права, були старшими та міцнішими за римські. Але що особливо важливо, так це те, що вони були одного типу з римськими, оскільки мали ту саму античну цивільну основу. Тому східні провінції імперії не лише легко сприймали римське право, але навіть претендували на першість у його розробці у пізньоантичних умовах. Не випадково у IV ст. більша частина крупних юридичних шкіл знаходилася у містах Сходу: Костянтинополі, Олександрії, Антіохії, Бейруті, Кесарії (лише дві на Заході: у Римі і Августодуні), більшість видатних юристів пов'язані походженням або діяльністю зі Сходом (Гай, Ульпіан, Павел та ін.), усі кодифікації Григорія, Гермогеніана, Феодосія і Юстиніана відбувалися на Сході [3, с. 358-370]. Після зрівняння у правах Каракалою усіх мешканців імперії, Схід став впевнено висуватися на роль лідируючого центру Імперії. Як відомо, зміщення акценту із західного на східний центр Імперії почався з Костянтина, який перемістив столицю до Константинополя. Але протягом IV ст. обидва центри Імперії ще вели боротьбу за лідерство. Пізньоантичне суспільство набувало нових рис, які мали оформлятися усе тим же римським правом. Це також сприяло його вульгаризації. При цьому сучасні дослідники часто зазначають, що у IV ст., попри помітні зміни, римське суспільство ще зберігало зв'язок з античним суспільним підґрунтям попередньої епохи. І лише V-VI ст. ст. внесли суттєвих коректив у його пізньоантичний характер. Тому і право у IV ст. більшою мірою, ніж у подальшому, зберігало зв'язок з інститутами римського цивільного права. У цьому контексті Кодекс Феодосія був далеко не випадковим явищем для своєї епохи [2, с. 251]. Очевидно, що в ньому підбивалися підсумки розвитку суспільства протягом IV ст. Отже, кодифікація

Феодосія знаменувала собою той момент, коли почав зміщуватися акцент у розвитку римського права з його орієнтованості на громадянське суспільство на суспільство з жорсткими станово-юридичними перепонами.

Кодекс Феодосія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Костянтина Великого, аж до появи *Corpus Iuris Юстиніана*, можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів [4, с. 52].

Кодекс складається з шістнадцяти книг (*libri*). Книга перша присвячена джерелам права і компетенції окремих посадових осіб: префекта преторія (Тит. 5), міського претора (Тит. 6), магістра мілітум (Тит. 7), квестора (Тит. 8), голови служб (Тит. 9), коміта фінансів (Тит. 11), проконсулів і легатів (Тит. 12), коміта Сходу (Тит. 13), префекта Августала (Тит. 14), ректорів (Тит. 16) [41, с. 236].

Кодекс складається з більш ніж 2,5 тисяч імператорських постанов за період правління від Костянтина I до Феодосія II. Найбільш рання з конституцій, що увійшли до нього, датується 1 червня 311 р. [13], а більш пізні – 16 березня 437 р. [13].

Як уже зазначалося, в результаті кодифікації вийшло 16 книг, не всі з яких збереглися у повному обсязі. Втрачена значна частина перших шести книг.

Книги з другої по шосту містять норми приватного права, з шостої по п'ятнадцяту – норми публічного права, книгу шістнадцяту присвячено релігійним об'єднанням. Слід зазначити, що книги з 7 по 16 добре збереглися, а книги з 1 по 5 і частина 6 відомі лише у частках, вміщених у вестготській збірці *Breviarium Alarici* [5, с. 13].

Таким чином, кількість конституцій, присвячених проблемам *jus publicum*, істотно перевищує кількість постанов, що стосуються приватного права. Наприклад, як вказувалося, перша книга Кодексу присвячена джерелам права та компетенції імперських посадових осіб. Наступні п'ять книг, як зазначалося, відносяться до приватного права. Шоста і сьома книги розглядають ієрархію імперських посадових осіб вищого рангу, їх привілеї, особливі права воїнів. Восьма книга об'єднує багато законів щодо нижчих цивільних посадових осіб та деякі питання приватного права. Дев'ята книга присвячена карному праву, десята і одинадцята – фінансовому. Книги з дванадцятої по п'ятнадцяту несуть

у собі норми щодо міської громадянської організації та різних корпорацій. І, як зазначалося, шістнадцята книга висвітлює організаційні питання, пов'язані з церквою і церковне право. З початку 439 р. Кодекс набув офіційний статус у всій Імперії разом з Кодексами Грегортана і Гермогеніана, які до цього мали неофіційний характер.

Кожна з книг поділяється на титули, що мають власні назви. Титули складаються з законів, зміст яких відповідає назві титулу. Всередині титулу закони розташовані у хронологічному порядку, за рідкими винятками. Слід зазначити, що структурно Кодекс Феодосія нагадує Кодекс Грегоріана та Кодекс Гермогеніана, що не є випадковим, оскільки комісії отримали пряму вказівку на використання зазначених Кодексів як зразка.

Титул зазвичай починається законами Костянтина і закінчується законами Феодосія II і Валентиніана III. Очевидна редакторська правка, якої зазнали титули, що потрапили в конституції, і наявність у Кодексі Юстиніана багатьох конституцій IV ст., що не увійшли до Кодексу Феодосія, змушують вважати, що робота комісії Антиоха не обмежувалася одним тільки збором конституцій. Імператорські конституції наводяться в Кодексі частіше за все не цілком, а в усіченому, або розчленованому вигляді. Деякі закони були розділені так, що їх частини потрапили в різні титули. Інші були об'єднані із законами або їх частинами того ж року видання, коли вони потрапляли в один титул [2, с. 249].

Можна сказати, що імператорські конституції використовувалися кодифікаторами як своєрідний будівельний матеріал, за допомогою якого вони могли найбільш виразно для свого часу уявити стан того чи іншого юридичного інституту. Тому частина зібраного матеріалу, мабуть, просто не увійшла до Кодексу через дублювання, або сумніви у його надійності, або ж невиразності чи просто непотрібності для цілей укладачів Кодексу.

З цієї причини багато конституцій є скороченими в Кодексі: з них вибрано лише те, що могло охарактеризувати той розділ права, в титул якого уміщувався даний уривок.

Появу конституцій можна розподілити на декілька чітко визначених етапів: з 313 по 360 р., з 360 по 363 р., з 364 по 393 р., з 394 по 435 р. При цьому на період з 313 по 360 р. припадає 32 конституції, з 360 по 363 р. – одна конституція, з 364 по 393 р. – 52 конституції, з 394 по 435 р. – аж 116 конституцій. Таким чином, можна зробити висновок, що динаміка появи конституцій дещо нагадує процес

формування *ius gentium* і *ius honorarium*, тобто прослідковується рух від конкретних проблем до конкретних рішень. Це є додатковим підтвердженням тези про те, що імператорське законодавство про церкву є закономірним етапом розвитку римського права.

Щодо авторства конституцій слід зазначити, що його аналіз приводить до висновку про деяку односторонність, оскільки авторство більшості конституцій належить імператорам, які або лояльно ставилися до християнства, або були щирими прихильниками християнської церкви. Так, автором 16 законів є Костянтин Великий, 5 – Констанцій і Констант, 7 – Констанцій, 4 – Констанцій і цезар Юліан, 1 – Констанцій і Юліан, 6 – Валентиніан I і Валент, 3 – Валентиніан I, Валент і Граціан, 4 – Валент, Граціан і Валентиніан II, 24 – Граціан, Валентиніан II і Феодосій I, 14 – Валентиніан II, Феодосій I і Аркадій, 6 – Феодосій I, Аркадій і Гонорій, 39 – Аркадій і Гонорій, 13 – Аркадій, Гонорій і Феодосій III, 47 – Гонорій і Феодосій III, 5 – Феодосій III і Валентиніан III цезар, 6 – Феодосій III і Валентиніан III.

Структура законів є стандартною і складається з трьох частин:

- 1) перша містить ім'я, титул автора (авторів) і вказівку того (тих), кому адресовано закон;
- 2) друга частина – це, власне, зміст конституції;
- 3) у третій частині зазначено місце видання, дату і рік, місце отримання.

Також є закони, що містять: а) тлумачення і пункти до основного тексту (2, 44); б) тлумачення (2, 2, 12, 23, 35, 39); в) пункти (2, 14, 27, 42; 4, 5-7, 9; 5, 30, 34, 36, 40, 52, 54, 57, 58, 65, 66; 6, 4, 6; 7, 2-4, 7, 8; 8, 20, 25; 10, 1, 12, 13, 20), г) примітки, що закон з'явився після інших повідомлень (*post alia* – після іншого), або що норми слід застосовувати, діяти аналогічно змісту та сенсу того, що передбачено законом.

У Кодексі зустрічаються закони, які взаємовиключають один одного. Так, наприклад, конституція Валентиніана II (XVI, 1, 4-386) надає свободу зборів аріанам, а поруч в тій же книзі, але іншому титулі (XVI, 5, 6-381; 11-383; 12-383) поміщені закони, що забороняли такі збори. В цьому випадку, мабуть, діяв сформульований принцип Модестином, відповідно до якого більш ранній закон відмінявся виданим пізніше [6]. Використовуючи цей принцип читачі Кодексу могли визначити для себе сучасний стан права. В той же час, не діюча з одного питання, але тим не менш

включена до Кодексу конституція, зберігала значення по іншому, позначеному в титулі, для характеристики якого вона і займала в ньому певне місце. При біглому читанні часто створюється враження, що багато конституцій повторюють одна одну, навіть буквально мусирують одне і теж положення. Проте, при уважнішому погляді виявляється, що кожна конституція несла в собі нехай малу, але частку нового, інший акцент, нюанс, штрих, доповнення. Для сучасного читача було б звичніше, щоб це було виражено більш сконцентровано, без зайвої риторики і повторів, більш теоретично і раціонально.

Кодекс Феодосія має в історії дуже велике значення. По-перше, він є найціннішим джерелом внутрішньої історії IV та V ст. ст. взагалі. По-друге, охоплюючи епоху, протягом якої християнство стало державною релігією, законодавча збірка Феодосія підбиває підсумок того, що нова релігія зробила у сфері права, які зміни вона внесла в юридичні відносини [1, с. 160].

Будучи опублікованим, Кодекс набув статусу минулого закону (*ius vetus*). Конституції IV – початку V ст., що не увійшли до нього, формально втратили силу і офіційно не могли бути використані для обґрунтування судових рішень [13]. Проте, вони продовжували зберігатися в судових архівах і приватних колекціях і, можливо, на практиці продовжували використовуватися. Принаймні, коли в 529-534 рр. Юстиніан проводив свою кодифікацію, до його Кодексу було включено немало конституцій, які не були прийняті комісією Феодосія. Б. Сіркс вважає, що оголошення Феодосієм II недійсними не включених до Кодексу конституцій торкалося тільки східної імперії [14, с. 270-271]. Але ратифікація Кодексу на заході з 1 січня 439 р. повинна була означати, що пов'язані з ним норми поширювалися по всій імперії. Включені до Кодексу закони навіть обмеженого, місцевого застосування ставали загальними законами – *leges generales et edictales* [13]. А згідно з прийнятими нормами, загальні закони застосовувалися в усій Імперії. Тому для юристів-практиків V ст. не мали значення ні походження конституцій, ні факт кодифікування на Сході. Усі конституції Кодексу придбавали силу для усіх частин імперії [2, с. 251].

У східній частині імперії дія Кодексу Феодосія припинилася після публікації Кодексу Юстиніана в 534 р. На заході його активно рецептували юристи варварських королів, що утворили королівства на території Римської імперії.

Література:

1. Васильев А. А. История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / Вступ. статья, прим., науч. редакция, пер. с англ. А. Г. Грушевого. – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1998.
2. Коптев А. В. Кодификация Феодосия и ее предпосылки // Древнее право = Ius Antiquum. – М.: Спарк, 1996. – № 1.
3. Липшиц Е. Э. Юридические школы и развитие правовой науки // Культура Византии. – М., 1984. – Т. 1.
4. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. А. Онишка. – Львів: Літопис, 2002.
5. Пахман С. В. История кодификации гражданского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2004.
6. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. – М.: Гос. издат. юрид. лит., 1956.
7. Покровский И. А. История римского права. – 2-е изд., испр. и доп. – Петроград: Издание Юрид. книж. склада "Право", 1915.
8. Харитонов Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій пол. VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2003.
9. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000.
10. Хвостов В. М. История римского права. – М., 1910.
11. Цицерон. О государстве. О законах // Цицерон. Диалоги: пер с лат. – М.: "Наука", 1966.
12. Шестаков Ф. Лекции по истории Византии. – Ч. 1. – 2-е изд. – 1915.
13. Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, ed. Krueger P., Mommsen Th.: Berolini, 1905.
14. Sirks B. From the Theodosian to the Justinian Code // Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. Perugia, 1986.
15. Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando / Mommsen Th., B., 1901.